

31
10/14

P.P. 1-26

0-16

319 1b

2nd

K44/14

Isaak Mulaudzi

Tshakoma.

b.

Events in Tzoutpansberg from 1870 to 1904

K44/14

1

Mafhungo a kale

July 1939

~~VhathangaxxVhath~~

Vhathu vha kale vho vha vhe na vuhali. Ngauri Ramabulana; o vha a tshi vhusa u swika muledzhi, na Ha Madala. Na vhudogwa, na Ha matshavha. ngauri ndi tsini ha Venda. Matshavha, o vha e Nanga Khulwane ya ufhunga mapfumo musu vha tshia ndawani ngauri ndi vhathu vho bvaho thungo ya vhurwa vho vha vho dzula ha Masimula vha lwa na e a shavhela Venda a dzula Mauluma. A shavha dali a ya Luvhola. Na hone a tuwa ngauri hu sina mafulo. A Kholomo vha ya vha fhata Ha Matshavha. tsini ha thavha ya Mafhisni. (Bandolierkop). Ngauri Mashango a kale ndi musiena dzi ndwa maswuhana (Vhathanga) vho vha vha tshilisa masambi a vho Khotsi avho, na u zwima dzi phukha, nga mafulo na u dzula mirangani. Ya dzi Kholomo, vho di lugisela u lwa na maswina Kana ndi ndau kana ndi vhathu.

2

Ha ri nga linwe duvha vho Takala vha pfa nanga, ya phala, na umkosi u tshilila vho vha vha ~~khou~~ tshi khou khou la vha tshi nwa vha pfa hu tshi pfi Makuwa. O da; sia la, vho fhi relo Venda; vho fhata mishasha ya vho dzi thavhani dza hone. Schoemansdal. Vhathu vha thoma u hanganea vha ri doya nga fhi? Vhanna a vha vha do ri vhulaya.

Nyofho ya fara shango lothe, vha hanganea. Vha vhu dzisana vhari: vha tshena vhe ri mini? Ngauri ho vha hu sina a di vhaho zwi vha dela zwone. Vha e le lwa vha ri a vhongo da nga ndwa, vho da u fhata, vha ri ri do zwivhona. Nga u ofha vhavhudza vhathanga uri vhalise masambi ngauri vhovha, vho di lu gisela u lwa. Arali vhatshena vha tshi funa u dzi rola. Mbilu dza vha Venda na vha suthu dza du ga vuhali.

Vha vha vhoan zwaure a vha na ndwa ndi vha thu vha khuvhe.

3

Tshifhingani tshe ne tshi la vhaVenda na vha Suthu, a vho ngo tshidzana na vha tshena zwa vhudi ngaauri vengo lo vha lihulu. Ngaauri Makhuwa ndi vhatu vha tshituhu. Na vhaVenda ndi vhatu vha tshi tuhu. Mavhuru ha vhala vho daho ufhata mudi wavho Schommansdal (Ha funyufunyu) vho kundwa nga vhaVenda, ngaauri a vhongo pfana na vhaSuthu na ~~vax~~ vhaVenda.

Tshifhinga he tshila ndi uri mavhuru ha vhala vho vha vha sa athu u elelwa zwa uri muthu murema anga fungwa.

Vha hone, vha tshena vha funaho uri muthu murema a funzwe mafhungo a mudzimo a si vhanzhi.

Tshi ne tsha ri shaisa u pfana na makhuwa a kale, ndi uri vha ri khadeledza, ra vha shumela, ritshi lisa, ri tshilima, ri tshi fhanza khu ni ri sa vhoni malamba. Yone mbadele nangwe zwi zwinwe na hone vho vha vha sa funi uri muthu murema a funzwe mafhungo a mudzimu, na u divha Jesu. Na u se ndela tsini ha kereke. ya vh. Ngaauri vho vha vhe vhatu vha tshituhu ndizwa misi he ila vhatu vhe na tshituhu Mukhuwa a tshi vhu laka muthu murema zwi sina mulandu, na murema a vhulaya mukhuwa vha soko u vhona Goloi i sina muthu vho tangula zwothe ndi zwone zwo vusaho vengo vha tshi vho vhulaha nga tshimbevhe hu u lifhedza.

4 Vha sa divhi o muvhulayaho.

Ndi zwone zwo vusaho vengo na tshituhu. Musi makhuwa a tshia u zwima vha tuwa na vhatu vho hwala zwigidi Mukhuwa o na mela mbidi na tshi Gidi tshi nwe tshihwalwa nga muthu wawe ngaauri vho vha vha tshi zwima Ndou. Na thuda, na nari na mbuvvhu na tshugulu. Ngaauri vha tshi a u zwima vho vha vha sa vhuji vhothe, nga Phukha Ndou Nari tshugulu ngaauri ndi Phukha dza vuhali ha u lwa. Arali yo thuntshwa i a lwa a rali i songo farwa zwavhudi n auri vha tou na nga Khulwane. Ilevhaho nga maanda ndi tshugulu, tshigidi tsha hone tshi hwalwa nga vha vhili vha tshi thuntsha vha vhea

khulu, na madakani mahulu, ngauri vho vha vhofofulufhela
 dzone zwinzhi ngauri. Na vhaVenda vho vha vho rambiwa u
 7 zwima dzi Ndou Huno ngauri na vhone vha tshi vho laela vha
 sa wani malamba Nanga. dza Ndou dzi tshi dzhiwa nga mavhuru
 vhaVenda, vha shavha na zwiGidi, zwe vha hwaliswa. Mafhungo
 e neo a vusa nndwa. Ngauri khavhenevho, vhaVenda, nduna
 yavho ya u zwima ndi Funyufunyu, (Trompo) le a irwa nga
 mavhuru musu vho vho vhu ya u zwima, mavhuru vha vho vho
 vheregi, vha vho vho vho, zwino ni a Haya, ni dzule vhe ge
 mbili ni vhu ye ri e u zwima ha fhu ngauri Dziphukha.

Khulu na madakani mahulu, ngauri vho vha vhofofulufhela dzone
 zwi nzhi ngauri Na vhaVenda vho vha vho rambiwa u zwima dzi
 7 Ndou Huno ngauri na vhoen vha tshi vho laela vha sa wani
 malamba nanga. Dza Ndou dzi tshi dzhiwa nga mavhuru vhaVenda
 vhashavha na zwiGidi, zwe vha hwaliswa. Mafhungo e neo a
 vusa nndwa. Ngauri khavhenevho, vhaVenda, nduna ya vho ya
 u zwima ndi Funyufunyu (Trompo) le a irwa nga mavhuru
 Musi vho vho vhu ya u zwima, mavhuru vha vhu dza vha vheregi
 vha vho, vho vho, zwino ni a Haya, ni dzule vhege mbili ni
 vhu ye ri e u zwima ha fhu ngauri Dziphukha. Zo vha dzi
 tsheenzhi dzodala mashango other. VhaVenda vho vha vho tshi
 tou u pfula nga misevhe na nga mbado, dzo pfumbiwa, nga
 Mishonga ya vho uri dzi si vhe, na maano. Vha tshi tou
 unanga i ne vha funa, ya sala dzi nwe dza shavha yone ya
~~sia~~ sala vha i rema Kha maganu, ya mbo diwa he ne fho nga
 vho vho. Ha vho, yo fa vhe ri a iliwi nga Shango lithihi
 vho vho a ifheli. Hu da mashango other. vhaTangana ya di
 sala. Ngauri vho vho vho vho vho vho vho vho vho vho vho vho
 hone phukha dzovha dzi tshinga kholomo. Ndou vha tshi tou
 u sera nga fhu si hayo vha rema yafa. Na ngoho vha newa adila
 8 ya u ya mahayani. Vha ya hayani u awela. Vhu fheloni ha
 vhege ya phana, vhaVenda, vha langana u lwa na makhuwa. Vha
 ramba mbi vhe ri tshiala tshiala vho vho vho vho vho vho vho
 tshimbevha vhe ri muthihi nga muthihi A vutshele vhasa
 wawe zwino vho vho vho vho vho vho vho vho vho vho vho vho
 zis

zwigidi, ri ri Ndou, dzo wa mutangani, ri fheni zwi Gidi ri ni vhulahela dzi Ndou ri do vhuya na dzi nanga Ndou dzi Murahhu ha Thavha, ya Sunguzwi, vha newa zwi Gidi. Ha ri vhusiku vha vutshela Makhuwa vha lwa na vho. Ngauri Shango la Venda ndi la dzi thavha, na Madaka mahulu, Makhuwa vha Kundwa ngauri vho vha vha sina zwi Gidi. zwa vhudi zwi nonga zwa zwino, na Ganunu la hone lo vha li tshi tou ta telwa nga mulomoni vha tou fhisa nga mulilo nga murahhu.

Tganunu Vha shavha/la sala li tshi lila li lothe, milinga yalo vhovha vha tshi tika nga matombo, uri li si shavhe. A li swiki kulekule.

Ha ri: nga li nwe duvha makhuwa vha langana u tuwa. Hari vhusiku vha mbo di goda vha shavha. Ngauri a vho ngo vha na vha pnalali, murahhu, ha vho.

9 Ha ri nga matshelo vha wana e matumba. Vho pfuluwa, A si vhalaa Tshi ruli tshi tshi duba, vha tshi a vhurwa vha sola vha tshi kanuka vha tshi ri "Aa" "aa" Hu si di vhe muthu u ri mulandu ndi mini?

U pfuluwa u ho, ha makhuwa^w ha sha vhisa vhathu. Vha Ha Matshavha, vhe ri a ri lindeli hezwi zwi daho. Nanga ya Phala ya lila, vha Ha Matshavha, A si vhalaa, vha shavhela vhu kovhela na masambi a vho. Ngauri Makhuwa o vha o gonya na mulambo wa mnedgedzi (Sand Rivier) vha Ha Matshavha, vha u wela nga vhukovhela, A si vhala vha shavhela Ha Laga Malokong (Rev. Sonntag) vha tangedzwa hone. Vha fhata hone, vha rudza mbilu, ya vho. Ha ri vho dzula henengei Madevhele, a vhulaha makhuwa, Moordrift Muhlagwena, vho vha vhe Mavhuru vho te vhelaho Piet Potgieter, nga nwaha wo noyo.

10 X Mafhungo e neo a vusa ndwa. Mukosi wa Makhuwa walila wa guma vhurwa. Vha da vha tshi phalala mukosi, vha ku vhangana, Uri vha ee u lifhedzela vha havho. Na He ne ngei musanda wa Ha Laga Malokong phala ya lila. Vheri *n-a-a* Maswina a la o ri wana ndi hone hone haa? Ri a tangana. Vhathanga vha ku vha ngana Musanda.

Vha Ha Matshavha, vho vha vhe vhone, vha lwi, vha ima hukondaho, vhari namusi ndi honehone. Vha tshi do ri vhone! Makuwa, a ku vhangana. Mbi ya laulwa, vha tsa na mulambo wa Muhalagwena. Vha luga Musanda, Malokong wa Ha Laga. Ho vha hunga madekwana, vha e dela henefho. Ha ri musi Mapfuvhi a tshi tswuka. Makuwa a we la mulambo. Vha ya Musanda. Vhathanga vha bva vhatangana muvhunduni.

Vhatshena vha nisa mulilo. U bva ho. Bai (Port Eoizabeth) Mntobvu wa shuluwa, wa ri tikk--ndii, tiki-ndi, tiki-ndi, ngauri vharema vho vha vha sina zwi Gidi
 11 zwi nzhi vha kundwa, vha shavha ngauri vhatu vha tshi fhela. Vhe ri: ri a fhela! vha shavha.

Makuwa vha thuba mudi vha u longa (Mulilo) vha thuba kholomo na vhatu ndi hone vha Ha Matshasha vha tshi zwi vhone zwa uri fhano a si hayani. Ndi khwine ri tshi humela murahu. Vha mbo di one sa vha hu mela Murahu. Hayani. ha vho. Ha Matshavha. Na zwino hono sala vha duhulu.

Venda la mbo lala. Ha sa la Mabastera ngauri Ramabulana o vha fha shango la muraleni, na Mmara vha tshi vha di na vhavha bvisisa vhana vha vha Sidzana Matanzhe a Mahosi vha tshiluvha nga vho. Vho Mphaphuli na vho madzivhandila na Rambuda. wo vha u Mulano, hu sina mulalo vhu vhu swina fhedzi. Na dzi Ndau, dzi hone, nga maanda muthu a sa tshi mbili e e the. Na Shango lo vha li tshi lemela Mashango a tshi vu tshelana. Ndwa yo fhungudzea nga u da Ha Vhafunzi nga fhungo la mudzimu Ndi lone Shothodzo la vhatu vhothe.

12 } Vhana vha Ramabulana ndi Davhana na Rasikhuthuma na Makhado musi madzivha, O Ha, vhana vha Ramabulana vha vha ngisana vuhosi, ha vuwa ndwa, khulu, musi murathu, wa vho Makhado a tshi dzhena vuhosi. Davhana a shavhela. Ha Jiwawa (Johane Albasini, Makhado a mutevhela a tuwa aya Ha Mphaphuli a vhuya Ha Mphaphuli a da a dzula. Mpheri, Rasikhuthuma, a dzula tshitungulu. Nga linwe duvha. Davhana a amba na Jiwawa, u ri vha die Rasikhuthuma. Miwawa, a ramba vhaTonga vha die Rasikhuthuma a shavhela vhulovhedzi, musi o no

- dzula henengei. Miwawa, a dovha a mutevhelela uri a vhuve.
 Na ngoho. Rasikhuthuma a vhuela Tshitungulu a dzula hone
 a luvha M Jiwawa. Jiwawa ovha e Muportogis a tshi bva
 Portogis. O da na nduna dzawe. Ndi vho Nwamanungu a na
 Miswani. Na Lurese khosa na ndi e ne photsa^{li} lihulu na
 Fridirik musii a tshi bva Portogis ovha e muvhambadzi oda
 na vhaTonga vho muhwalela thundu dzawe nazwi Gidi zwa
 mukapudziwa (vorderlader) na Mabodelo a halwa (Grafau)
 ndi Mabodelo mahulwane li hwalwa nga vhathu vhavhili.
 VhaTonga vha muita khosi yavho, vha muluvha, ngauri o vha e
 na zwi Gidi ngauri vhathu vhakale vhovha vha tshi ofha tshi
 Gidi ndi hone a tshi vha Khosi. (Toloki) muambeleli wawe,
 o vha e Aprel Tshinetise mu nwali ndi Bwatama, e na mapholisa
 na awe, muthelo wawe, vhavha vha tshi thela nga maLembe
 mavhili kana mana. El yo vha itshi thelela vhathu vhanna.
 Muvhuso wawe wa hula a ya u dia, Ha Tshikumbu Phanda ha
 thengwe. Na Lwamondo. Na Ha Magoro na Ha Rambuda, na
 Luvhola, na Ha Begwa. Nga linwe duvha Mavhuru ~~vha~~ vha
 Mufara, vha tuwa nae vha mu isa Kimberley vhudzuloni hawe
 ha dzula Mr. Greeve. Nwaha muthihi a do vha a vhuva vhudzuloni
 hawe. Ngauri ovha e na Khotho, ya u khotha, vha thu, khayo.
 Ndi Danda lihulu lire na mabuli manzhi
 vha longa mulenzhe muthihi muthihi khalo.
- 13
- 14 Na katsi ovha e nayo. Ndi thambo dzo lukiwaho sa thahu
 dzi na mapfundo dzo vho fhelelwa khathandanjana musii vha
 tshi rwa muthu vha abvula Badzhi, na Hembe, vha mushu vha
 misa vha vho fha zwanda na milenzhe. Vha rola Sambelo vha
 shela madi vha longa katsi ngomu vho shela na muno. Arali
 muthu e na mulandu vha dori mulifho wa mulandu wau ndi £5.
 Arali a sina ndi katsi thanu. Ngauri na vhaVenda vha vha
 vhatshimuofha, vho Tshivhase na vho Mphaphuli vha tshia vha
 tshi luvha na vho Rambuda na NeLwamondo. Vhovha vha tshia
 u luvha Ha Jiwawa o vha a tshi i ta a tshi vha vhidza vha
 tshia na Dzikholomo, na mali, na e ne a tshi vha Thavhela

Kholomo. Ndi musisi e munna o thanyaho e na Musengele
 (Musununu) misengele i bva hone, Mabodogisi ndi vhathu vho
 thanyaho. Na Frenanders. Nwatshikurwana, e na milamula
 minzhi milamula ine na i vhona Shangoni la Venda i bva
 hone. Na ha Jan Varde e na Bulasi fano, Venda Tshakhuma)
 15 Masakha a Shango la Miwawa ndi Lutandwa ngauri ndi hone ho
 gumaho Shango la Rasikhuthuma, Ngeno dzi Thavhani, vho vha
 vha tshi ri: Ndi tshabwa, Seli ha Luvuvhu, vheri: Ndi
 Tshilunguni, Spelonken, Nga munwe Nwaha ha da Masotsha vha
 fhira vha tshi fara Jiwawa, vha tshi mbila na ee vha tshi
 thelisa ngauri vhovha vha tshi mu ofha uri: a nga vha
 vutshela u lwa na vho vha vhu ya vha swika ha Mphaphuli
 Thengwe na Ha Tshivhasa na Venda lothe. Musi vha tshivhuya
 ndi hone vha tshi fara Mukhosi (Netsianda) Ngauri o vha a
 tshi lwa na mugivhi, vha fara mukhesi vha tuwa na e, ndi
 hone vhafunzi E. Schwellnus vha tshi a mba na masotsha na
 Jiwawa uri vha rume muthu wa u funza Ha Mutsha uri a tumule
 ndwa vha pfana, zwe ne zwo vha mbo ruma Mr. Johannes Madima
 u dzula hone ndi hone ndwa ya mugivhi, na Mukhesi i tshi
 fhela. Na Mr. Nékulaus, Mephahwe, A ya Dzananza Ha Mashambe
 ndi hone ndwa ya ha Mutsha na Tsianda yo fhela, mukhisi a
 16 tuwa na masotsha, vha mu isa ha Jiwawa a sala hone a dzula
 Nwaha a tshi shuma Bada He ne fhala Mudzwiridi. Mukhesi
 musisi ofhedza mulandu wawe a vhu e lela vhudzuloni ha we.
 Ndwa ya mukhesi na Mugivhi ya mbo fhela. Nga fhungo la
 Mudzimu. Na nga Jiwawa na Masotsha vhu swina ho vha vhu
 vhu hulu. Shangoni lothe la Venda. Hu tshi ri dzi ndwa.
 He dzi Ndau muthu a sa kovhe lelwi nda. Nga zwi vhanda.
 Mutshi mbili u fanela u ta vhanya u dzhe na Mudini, vha sa
 a thu u vala. Khoro ngauri li tshi ko vhela, khoro dzi a
 valwa, nga u ofha ma swina na Ndau. Vhathu vha kale vho vha
 na vha sa tshi mbili nga maanda. U bva Tshakhuma u ya Ha
 Tshivhasa ndi maduvha mavhili ngauri vhovha vha tshi le
 melwa nga madikulo. Ndi malungu manzhi a ne vha ambara

Khunduni, na nga ubeba vhana. Ngauri nwana wa Mipwaha. Mitanu na muthihi. U tsha di bebiwa. Ha a thu u vha na myrathu. Na hone vho vha vhasa koni u tshimbila, nga maanda. Na hone Shango lovha li daka fhedzi. Na thangasi hu sa tshi ~~xi~~ mbilwi. Ho the hothe, Ndila i tshiya nga midi. Muthu a rali a tshi tuwa Luvhalani u tshi a mangwile. Hu todelwa Mbuvha ya u lala ngeo. Muthu ha vhu i ndi o ne ma itele a kale Shangoni lothe la Venda. Vha zwino a vha tsha hu ita kule. Ndi yone mishumo ya vhakale. Ndi musu vhatshi shengela Nga maanda. Zwo fhe dzwa nga vha funzi vha kale nga fhungo la Mudzimu, ndi lone lo tumulaho vhu swina hothe. Nga murwawawe Jesu. Kristus.] Nduna dza f Jiwawa Albazine nge dzi nwamanungu na Luresa ndi vhone vhe a bva na vho Potogisi vho mu hwalela Thundu ya we a da a vhe a dzi nwe nduna dza we fhanu Venda. Ndi Miswane, na khuphani, na Mamukeani, na Mahlenga, na Shinyami, na nwamadla na Honu, na Nwashi kwamane na Tshigalo na Mudavhula, na Mphakhathi na Mahunise na Mabisaudlaya, na Bogisi na Bungeni, na nwadzinginya na Risinga na Munem wa gwe vhani, Maswanganyi. o vha o dzula kuvhola Ndi ene o vha ngi sanaho, na Jiwawa vuhosi ngauri ovha e na vhathu vha nzhi. Jiwawa a mu u ngelela. a ri: Makhuwa vhe ri i da ri do ufha Shango Marabastata, a ta kuwa na mudi wa we a ya hone vha tshi swika, vha mbo mufara vha mu longa kothoni na masankosi na danda mile nzheru, a fhedza maduvha vhana vhawe vha da ha e ne, a ri: ni songo da ma tsi kho u khou tse khisa masankosi. a bvulea a mbodi shavha vhusiku, a da a vhudza vhana vha we na vhasadzi vhawe, vha Thavha, vhusiku Ho the vha tshi mbila maduvha mararu, vhaswika luonde, nga murahu ha tha vha vha dzu mbama ~~xxx~~ ho ne, makhuwa vha Mulonfs murahu, ngauri o tuwa na masankosi, na magedane, vha zwi pfa u ri o dzu mbama kha mukoma wa he ne fho vha tshi swika vha wana o sha vha a ya ha Tshivhasa, a vha nduna a hu mbela Tshivhase uri, vha mu fhe vhathu, a bva tshira, a vhuya o

thu ba kholomo, nzhi a da a nea Tshivhase nga linwe divha a bva ee the na vha thu vhawe a wela mulambo wa Luvuvhu, a ya mudini wa Homu, a thuba kholomo, dza Homu Ho ngo vhulaha muthu, hone, o thuba kholomo fhedzi a vhuya na dzo hayani hawe Tshivhase, are ndi dza nga ene ari a tho ngo thubela iwe. A mbo di shavha na dzo a ya vhuTonga nadzo a tshi mbila a tshi la dzone, vha ha Munene-wagwevhana, ho sala matavhi nyana ndi vha Ha Mamphuli wa munene-wa gwevhana vha Ha Maswanganye.

18

└ Tshilinde. *Mahosi a Lwamondo*

Maphungwi

Radali Mathule

Maboho Nelwamando

Phophi Ne-Lwamondo

Vhaha Mutengwe vha vha vho dzula Lwamondo. Ha da Maphungwi a tshibva Swazini e na vhuna ha we. Ho govhelwa hothe nga ngavhela a tshi vhulaha madulu na ngwe na Ndau a wela mulambo wa Luvuvhu nga thanga nyoni ya Dzindi na Luvuvhu. A we Tshela Tshifulanana a dzula hone. A vhulaha madulu na ngwe na ndau a ya ha Dimbayika a ri nne ndi mudzimba ndi vhulaha madulu na ngwe na ndau. Dimpanyika a ri ndi zeone vhulaha zwan a vhulaha madulu na ngwe na ndau mikumba aisa Nzhelele. Ndi hone a tshi tuwa Tshifulanani a ya a dzula mutandani a tuwa muthandani a ya Lwamondo zwenezwo mutengwe a sinjuwa a ri vho rola Shango la n a ndi hone ~~Maphungwi~~ Maphungwi/ a tshi lwa nae vha mutsisa kha thavha a dzula mutangani. Vha vha vhulaha vhothe, ha sala mutengwe ndi hone vha tshi vha ita vho tshifhe vha munea musidzana uri vha vhu lahe mutupo wawe wa Ndou hu sale wa Mulaudzi, ndi hone vha tshivha vho-Tshifhe vha tshi tungulela Mapfene, u wone mudzimu w vho.

Mutengwe a beba Tsherane *so.*

Maphungwi a beba Radali. Radali a beba mathule na tshilinde Tshilinde ndi e ne o vha ngi sanaho na mathule

19

mathule a beba ~~mak~~ mabocho mabocho. A ri ane a vhulaha ndau
 ndi mufha musu dzana Mphathe. Na Makhomu Sipholi, vhe ri ri
 doya u zwima Ndou khosi ye ri ndi zwone i yani ni vhuye
 nadzo zwenezwo vha sa athu u takuwa, ha mbo da Mboi Mboi.
 Tshinetise a tshi bva Dzanani. A fhata ndu ya Haisi,
 phanda ha Thoho ya Nari Makhuya vhe ri: Muthu, Murema, a
 fhata Haisi. Ndu ifanaho na ya shu. ri a ya u thutha vhada
 na Ganunu vha lwa. Navho nga maanda nga misevhe na nga
 Mafuno na Mbadox / Ndi zwone zwine vha Lwamondo, vha a na
 nga zwo vha tshi ri wa matshele, ~~ma~~ na mbudo, Matshele, ndi
 Khaladzi vha vhulaha Hans munna wa phopho kha ningo ndi
 hone vha tshi thutha Haisi yo fhatiwa phanda na Thoho-ya-Nari
 luvhundini dzina lawe ndi ^Mmatsheni/vha vhu laha na muTonga
 vha tumula Thoho na Tshanda vha zwi nea vha HaTshivhasa
 ngauri vho phalala mukosi. Vha Ha Tshivhasa vhari ri
 fheni na tshi Gidi ngauri muTonga ndi washu ni ri fha
 Tshanda na Dwatwa la thoho ni ri ri itani nga Dwa twa
 muTonga ndi washu vha Lwamondo vha ha na vheri a rongo ni
 ramba tshigidi ndi tshashu, na mukhuwa. Ndi washu vha Ha
 Tshivhasa vha ri a ri di ri do zwivhona vha Lwamondo. Ni
 bebele mutanga u dale. | Vho da na Jiwawa vha mbo di luvha
 Jiwawa ngauri ndi ene o daho na mbi na ku Ganunu vha
 mutevhela na malembe na nanga dza ndou na kholomo vheri
 yo Ravhulaha mukhuwa ro di o vhele mulandu. Ngauri hovha
 hu sina Tshelede na Jiwawa a ri no ita zwone. Ndo ni
 vhona ni vhanna na ene o vha a sa divhi Tshelede. Nga
 li ~~ng~~ nwe duvha Jiwawa a ya Kimberley a tshi ri u yo vhona
 mali na Daimane a wana Thanga ya murole. ya Lwamondo vhe ri
 ri ovhona khosi munwe a tshi da u da na Sheleni munwe na
 mavhili ngauri Mabocho hongo luvha munwe muthu ori munna
 ha lu vhi munwe. Nga linwe duvha Mphathe na Sipholi na
 Makhomu vhe ri ria u z zwima Ha Tshivhasa vha Ha Tshivhasa
 vha vha tangula zwi Gidi vheri muTonga o vhula hwa nga
 ri ne ndi mini na ri fha tshanda fhedzi u nga vhe ni
 bwise Thoho na tshi Gidi, vha Lwamondo vha lifhedza
 vha thuba kholomo dza mapate na Duthuni na Tshisahulu

19b

insert
on
p. 19b

19
Continues

(vha ...

vha Lwamondo vhe muTongo lwe vha Ha Tshivhasa. Vha da ra lwa, na vho ra vhafhedza vha ya u ramba mabunyu vha da u lwa na maboho a vha vhulaha vha ri govhela. Na Davhana a ramba vha ha Ngwana o ra mbela makhado a lwa na vho, vha dovha vha da Lwamondo. Ngauri vovha ro vha fhedza vha tuwa vha swika Malambani. Vha vha sikela vhafa vhothe. Muzila o boa a tshi sha vha a wana Jiwawa o dia Tshivhazwaulu. Vhoshavha, ha sala hu sina muthu vha dia vumbani, ndi zwone zwe vha Tshakhuma vha shavhela mangwele Shango lo Tshinyala Luvhalani nu sina muthu na muthi hi, vho Shavhela Thavhani. Lasala /

19b
 separate
 entry

Manala
 Mangwe
 Mauvha
 Mabulana
 Madali
 Marundela
 Mazulu
 Mavhegwa
 Mangoma
 Takata
 Maufu X

20 li sogá, mabunyu. vho da ~~dzaka~~ dza hothe. Vhe na Khaladzi a tshi pfi Domboye manukuse a dze wa nga vha Hangwana muzila a dzula Tshitavhadulu, vha Ha Tshekhatha, vhanna vha Shwaana vha laipfu vha thaha dza mapango vha dzula Hamazhigizhane. Dandani. Vha nwe vha dzula Tshivhazwaulu, ngauri vho vha vho Humbela Jiwawa u ri vha dzule hone, na Vumbani. Na Tshitavhadulu. Nga linwe duvha muzila a te vhelelwa A ya a onesa ha Jiwawa a humela Murahú. Ha mbo da Mabastere vhoda na Zwigidi, u lwa vha posa zwiGidi, vhe Tshirundzanani. Vha tshi posela Tshivhazwaulu, musi zwi Gidi, zwi tshi lila. Zwi tshi ri ti ki ndii, tiki ndii, vhaVenda nga u ofha

vheri khamusi zwifhedza vhathu. Ka thihi. Musi vha tshi poswa vhe ri Mbanzhe, fola, Mbanzhe, fola vhe ri vha a zwifha ni lale nilale ni vha pfule nga Misevhe, ngauri vho vha vhe na misevhe ire na vhutulu vha pfula muthu u mbo di ~~fx~~ fela henefho. Ndwa ya vha khulu ngauri vhaVenda vho vha vho da vhothe. ~~Q~~ Vha Kundwa vha bvisa vhana vha vhasidzana vha Matanzhe. Mphaphuli, a bvisa tanzhe lawe mmaa Katrina mahosi o the vho bvisa matanzhe a vho. Khosi i songo bvisaho, nwana, ndi maboko. Ne Lwamondo ngauri ~~ovha~~ ovha e muthu wa Jiwawa.

Ndi hone Mabastere a tshi tuwa a ya u dzula muraleni Mahosi o the a ya uluvha he ne ngei. Ngauri ~~K~~ Ramabulana o nea Mabastere shango la muraleni na mara.

Ha mbo vuwa inwe ndwa Tshakhuma hovha huna munwe muthu wa Gota we a vha o dzula Tshiswiswini o shandukela Madzivhandila. A tshi luvha Jiwawa o a mbara zwihwasha zwandani zwi nonga malinga o newa nga Jiwawa. Madzivhandile a bvisa Nanga dza Ndou a ra mba Jiwawa. A da na Mbi ya vhaTonga vha da ha Madzivhandila, Raluthaga vha bva vhothe na vha Madzivhandila. Munna u yo upfi Mavuhaputwi. (Mavuhanamune) Ndi lone dzinalwe vha mudia ya vha^h ndwa khulu, vha mufara vha tshi muvhulaha, a fa o puta Mavu. Ngauri ori Mavu hana mune. A fa o a puta.

Ndi hone Jiwawa a tshi a hayani. /

21 Nga linwe duvha, vha Tshakhuma vha vhulaha Malume-a Raliphaswa nga u vha ngi sana na Raluthaga ngauri o vha o bebwa henefho. Tshakhuma vha mu vhulaha. Vho vha vho dzula Tshiozwi (Tshitakani) Ramabulana a ri: u zwi pfa a si nyuwa a ramba. Mbi ya u da u dia madzivhandila. Vha lwa zwinzhi. Vhathu vha fhela nga maanda vha ha Ramabulana vha shavha vha ya u ramba. Mabe is vha da Na Tshigidi. Tshi thihi vha vha shushedza. Nga tsho vhe ri: tiki ndii vha Tshakhuma vhe u shavha. Vha yo guma. Ha Tshivhasa Ha sala husina na muthu na muthini. Shango, looma. Mabeis vha huma, vha Tshakhuma

vha langana. Vha bvisa musidzana Mashambe Nwana wa tanzhe na Nanga dza Ndou. Ndi hone vha tshi vho fhata vha dzula. Vha vho bvisa Lutho nga nwaha malembe ~~xx~~ mavhili nga muthihi. Ngauri hovha hu sina Malinga vhuya musi honovha na mali ndi musi munna a tshi bvisa 10 sh. Ri tshi isa ha Ramabulana ri tshi luvha. Zwenezwo la mbo lala nyana.

Nga linwe duvha vhaVenda vha langana vhothe Lwamondo na Tshakhuma, na Tsianda. Mauluma na Dzanani vho rambana u lwa na vhaTonga vha ha Matlasulele vho dzula fhala he Sunduza laast a lima hone. Seli ha Sendzi Matlasulele o vha a tshi luvha Jiwawa na Rasikhuthuma. ~~Yx~~ Vhe ri: VhaTonga a vha ndi vhone vha ri ra mbelaho. Makhuwa nga ri lwe navho vha wele seli ha Luvuvhu ndi hone vha tshi wela Lutandwa vha ri u lwa na vha Ha Matlasulele. VhaVenda vheu shavha vho kundwa na vhaTonga hu sivhe ufa ha vhathu vhaTonga na vhaVenda. Vha Ha Tshivhasa vhe~~r~~ ri: ha i Ni Maphweha. Ri nne ri do vha kona ya mbo tsa n'ya mauluma i tshi bva vuvha ya kanda Ha Murovhi ya vha yo w la Sendzi i luga ha Matlasulele yo u farana Sendzi. Vha Tshivhasa vhe ri: zwi a vhavha. Ri a shavha vha ha di isa Lunwenweni lwa Sendzi. Vha Tshitungulu vha thivha ndila ya tshirungulu vha Ha Tshivhasa vha fa zwinzhi. Nga Lunwenwe heri vhathu mafumo na misevhe zwa lovhele ngomu madini, nga uri vho vha vha sa divhi dambuwo. Ndi hone Matlasulele a tshi shavha a wela luvuvhu. La sala lo lala Venda.

22

Zwino ri rathela. Kha a murahu a Davhana Ramabulana ou dzama. Makhado alwa na Davhana a sha vhela Luonde affira nga Tshakhuma a si ula a tsa Ha Tshivhasa a fhirela Ha Mphaphuli a tuwa Ha Mphaphuli a ya ngwekhulu a dovha a a tuwa ngwe khulu a ya Ha Jiwawa a dzula hone Makhado a zwifa zwa uri, Davhana u henefho Ha Jiwawa a bvisa Nanga dza Ndou Na-Malembe a isa Ha Jiwawa a ri: ndi numbela Davhana u ri ndi mudise a thi funi uri

K44/14

a dzule tsini hanga. Ndi humbela uri u v udze vhaTonga vha vha songo muphalala, na vha Luonde vha songo phalala vha mufarisa. Jiwawa a tenda. Makhado a ramba mmbi yawe Yada Ha Jiwawa o ita tshi mbevha. Jiwawa a nga ha zwidivhi vha lwa ndwa khulu isina muphalali vha fhela vhathu. Ndi none Davhana A tshiri zwia vhavha ndi u shavha a wela Luvuvhu a ya Mpeni, Ndi hone a tshi amba na Jiwawa a ri: Ndi mini u tshi ndatedza Jiwawa a ri a t i koni. U Nzhenza Ndwadzanu dza vhathu vharema a thi zwi divhi Makhado a thi da hongo Mbudza ari: Ndi lwa na Davhana. Ndi hone Davhana, a tshi dzula Mpheni Jiwawa a ri dzula zwau henefho. Ndi hone Davhana a tshi a ura mba. Maswadzi a ha ngwana vhalwa na Makhado. Ha Kundwa Maswadzi vha ya Lwamondo vha tshi tevhela Mabunyu vhadaho Lwamondo, o ra mbiwa nga Tshivhasa vha lwa na vho vha vha kunda vhaya Tshakhuma vhadi kundwa ndi hone vha tshi a Ha Davhana. Vhe ri: ndi mini u tshi ri vhulahisa nga vhathu vha wa ri Hu na kholomo wo fhedzisa mavhuthu a khosi. Ha mbo vha utuwa u ya ha Sigwadi. Vha yo fhelela hone.

Musi Jiwawa ofa. Ha vhusa nyana Toni Albazin. Mavhuru vha rumela Kapten Schill a vhusa vhaVenda, na vhaTonga, munna wa vhu hali ndi ene oramba/ vhaTonga
 23/1 nyo dia Ha ~~axa~~ dzwuluvhulu na /^{23/1}vhulovhedzi, musii ono
 tuwa. Ha vhusa Tom Kelli nwa ha muthihi, hada Bern
 23/2 Foster mu nwali wa ^(ndi Mhu)we^{Mayne}, Mazhevhe /^{23/2}nga tshifhinga
 Tsna Bern Foster (Makumbe) ndi hone hu tshi vuwa nndwa
 ya Piet Joubert na Mphephu nga 1898. Musi Makhuwa vha
 tshiya Ha a Mphephu vha nwe vha da Tshakhuma vhe ri: ro
 da u linda mufunzi vha da na vhaTonga vha nzhi, Makhuwa
 vhe 20. Vho da nga Madekwana vhadzhenza kerekini vhaTonga
 vha dzula nduni ya dazi. Vha ri vhangela mulingo vha
 tutula vhaVenda vha tou vhuya mashango othe Lwamondo
 tsianda ra wa na hu sina na vhu pfelo ha mare. Vha ri:
 Muneri vhudza Makhuwa au a tuwe zwino a ri a funi fhanu.

44/14

23/2 cont.

Malofha a a tswuka zwino. VhaTonga fenefho a vha tsha zwi kona na makhuwa vho no hanganea. VhaVenda vheri a ri funi ndwa mbili gonyani vha nweni ni funa uri vhulahisa nga Mphephu. Arali na kundwa rine ri do ya fhi Humani. Na Dombwe. Jeremia a davho u ima na Makhuwa. U vha dadza o da na vhaTonga vha wevho. Ndi hone Makhuwa a tshi humela murahu vheri Matshele. Ndwa i a thoma vhaVenda vha langana vheriduu? vheri: Arali na pfa mufhini u tshitambela zwanda. Ha Mphephu vha tsianda ni Lie Dombwe vha Tshakhuma. Tshitavhadulu vha Mauluma. Tshitungulu ni gume nga luvuvhu ni siee Tshitungulu musanda ni so ngo zheni. Ya ri a iya farana he nengei. Dzanani Mufhini wa tambela zwanda. wa ri tiki ndii? tiki ndii? wa pfa zwine Ganunu la ita. Ngindi. Henefho vhaVenda vha matuwa muthu a tshiri Tsianda. Ha Dombwe. Tshakhuma Tshitavhadulu. Mauluma tshitungulu ye itshiwela luta nandwa vhaTonga vhe hu u shavha vhasia na zwothe. Na khuhu na mituli hai hai hai a si vho vha wela Luvuvhu. Kha vho dombwe. Vha Sha vha vha sia na dzi goloi dza thubiwa nga vha Tsianda. [li nwe duvha makhuwa vha ya u lwa na vha Tsianda. Vha vhulaha munwe munna a ne a pfi mantsana. He nefhala ho dzula ho tshisudzu ngwane. [Ndwa ya fhela Mphephu a shavha a wela vhembe. Ha thoma nwe ndwa ya maisimane na mavhuru nga 1899 Mr. Mayer a shavhela Tshakhuma. Ntabeni a dzula hone na Landros van Zuller a dzula Ha mutsha Mr. Mayre ndi e ne /^{23/3} vho vhulawaho nga vha, Ha Mphephu vho rumiwa nga Mr. Teiler Bulala. He nefha Ntavheni Ho pfi i ya ni nifare mashevhe, arali a hana ni vhulaha, zwa pfi Ha Muneri ni songoya Ravele a ruma muthu Ha muneri Messmann uri vhaya u fara Mashevho arali a hana vha do muvhulaha.

23/3
~~23/2~~

Tshi khathi hetsho ho vha hu si tshe na ndila ya u ya u sevha Mashevhe, mukosi wono lila Hothe vha lwamondo vho no thi vha ndila hothe na vha Tshakhuma vho

23/3 cont

~~XXXXXXXXXXXX~~

vho thivha ra wana vhu vhulombo mbi ya Mphephu, ya ku vhangana Mauluma ya vha yo phakha i ya Ha Mashevhe ya mu wana mutshena e ri kafuri ndi hone dzi tshido luga vha sa athu u amba naee a vhaono dzhia kula kuGidi kutuku Mma vhasali (Gevonvore) tiki ndii vhe ri ni tuu fara vha mufara, ngauri, musadzi o vha e henefho a vho ngo funa u vhulaha munna wawe musadzi e hone vhe ri muiseni, ha mureri musu vhatshi vhona zwa uri musadzi o tuwa na vhana vha mu bvisa nduri vha tuwa naee Kulenyana ha ndu vha mutangula ha vuwa tshilumbi nga mafumo vha mutahadza muvhili dzi dzintho fhedzi muvhili mothe naho mahosi vho thivhela a vho ngo farisa tshithu.

Vhutungu ndi hovhu ngauri vho sokou mulitsha vharuma muthu Ha Muneri Wessmann vheri Roru miwa nga Ravele uri Mashevhe vho vhulaha, ndi hone vha tshi vhudza musadzi wawe Radzula vhege yothe nga vhege ya vhuvhili hada Lunwalo lwa u ri Muneri ngaye u vhu lunga mashevhe. Rev. R. Wessmann, eri ri a gonya thavhani Ra wana u mulingo. Thovhela ro tangana Thoho ri satsha divha tshi ne ra nga ponyoka nga tsho e ri a ax thi funi vha o fhaho a khetha I. Mulaudzi, Ch. Mutshekwana, S. Mambada, Z. Mavhundane, Jonas Nemakhavhani adzhia Bere yawe Ra go a nya he nengei Thavhani. Matsiko vhono vhu dzwa zwa uri mufunzi u khonya u vhulunga Mashevhe ni so ngo vha vhulaha. Ri tshi tshimbila masi ari ra vhona u nga ndi vhusiku na mavhudzi a tshi ima

24 ra wana Shango lofa. A tsina / Shango li a favho Ra Kondelela ri tshi ofha vha Lwamondo. Shango lo vhfha. Ritshi swika Thoho dzo tou oma. Na ndevhe dzo tou hwetekana . Ra swika ra mutoda ri si muwane, Ra wana He vha muvhulahela hone, rawa na vhuvhutolo zwi tshi o fhisa vho tou tswukisa muvhundu Ra dovha ra toda ra wana tshalo tshame he vha muvhea hone na mutukana wa Jonas vho vhewa fhethu hu tnihi mufunzi e ri: nga ri

24 cont

fukule, ri vhone arali eene. Ra fukula ra wana eene na Mutukana wa Jonas vholadzwa fhethu hu thihi. Haai/ho mukherukanya muvhili wathe. Ra dovha ra mufukedza. Mufunzi a ita Thabelo a tshi rabela a ri bonyi Ri shavha maswina Ra vhuya Hayani ngauri. O vhulungwa nga vha Mauluma ngauri hopfi mufunzi a saya ni muvhulunge vha thuba zwothe mimbete madrasi vha tou khe rukanya ra wana Shango lotou tshena nga mithenga. Ya Madrasi, muthu a tshi tou guma nga magona. Ngauri ro vha rotuwa nadzi niki na hamula (Nundo) uri ri lugise Gese lawe. Na hone a rongo wana mabulanga vho vha vho thuba zwothe ra vhuya hayani radzula Bulala (Theilor) a ya ha Albazin Jiwawa mudini wawe? Ha da mudinda Mr. Piet Palmary, a tshi bva Tshilunguni e na Bere, khulu, o da u nengisa mufunzi na Jefrou a vha nengisa ri sa zwi divhi vha hona ndu dzavho na kereke lovha li divha la mugivhela, Ha vha thugungu kha vhatendi ngauri a ro ngo divha he vhaya. Ngauri vho vha v o ya uluvha Ha Bulala-zonge matshangana nga Sondaha ra pfa vhaVenda vha tshi ri namusi Mazhangane, no lo vha, n'auri mukhuwa wanu o shavha, Re ri: ndi zwone, na ri ne radi engisa, Tsimbi ya lila, vha kuvhanga na tsini Ha muumo, vha nwe vha vhea zwi khudo Ra zhena zwa vhudi kereke, nga matshelo mufunzi a vhuya ari ndi bva uluvha. Maduvha ma vhili ofhela. Bulala a swika Tshakhuma e na masotsha a we a 30 Ra wa na ikhakhathi Rev. Wessmann, a siho o ya Maongani. Ha Rev. Benster thi uri na e ne a ee u lu vha. Ho sala Klatt, Ra wana mudavhi wo tou dala vha tshi vhudzisa uri mavhuru, a nga fhi ra ri a huna ra lala na vho na vhu siku. He i John Mavhuru a nga fhi, vha vuwa vha tshi humela murahu.

25

A ha madzivhandila Raluthaga Shango la Tshakhuma ndi la mulalo. Ngauri dzina la uri Madzivhandila ndi uri a dzivheleaho ndila u ri maswina a si dzhene. Ngauri

25 cont

4 ha funi^andwa, u funa mulalo. Arali muthu a bva mashangoni
5 manwe, A tshi pandelwa u anu Tanganedza.

Ha ri musi madzivha of o Ha nga nwaha wa 1890 Hu Tshi dzhena Mbodi. Ha vha na muvhango muhulu vha vhanga ho o vha e Ramaano na Mulangaphuma na Khangale. na Sundani. Mbodi ovha o sumbedzwa Ha Ton Albazin Jiwawa na ha makhado, zwa uri u dovha Khosi ya matshelo a dzula a tshi khwathiswa nga muneri E. Schwellnus vhe ri: Arali mbodi a sa dzhena vhu Hosi ndi khwene ndi tshi tuwa Tshakhuma vha dzula vha tshi khwa thi sana nga maduvha Ha ri nga duvha la u vhe wa ha we vhu hosi a da Ha muneri ngauri o vha a tshi dzula muhuvhoya. A ri muneri matshelo ndi a Thavhani, ro vhidzwa hone, ndi hone vhu Hosi vhu tshi vhu mbi wa matshelo. Muneri E Schwellnus vhe ri; ndi zwone mbodi kha ri gwadame vha gwadama nau vha Rabela Mudzimu uri a farise vuhosi hawe Musi thabelo yofhela vha o ne sana vha khadana zwanda. Mbodi a tuwa o rula mbilu a siula u vhidza Ramulayo na Magota a we vhothe. Khavho mulangaphuma, na Ramaano na makwarele na khangale. A si vhala Thavhani. Ndi Mupfufhi si mp ire vha swika Thavhani na zwi Gidi zwa vho. Ndi Knakhathi vha swika vha dzula vhe ri; Ndi zwone na musi hu vhewa khosi, Tshaphanda khosi isa athu u vhumbwa. Huna mulayo washu wa u vhona a re khosi. Hu yo vulwa pfamo ri do vho na a re khosi ndi hone hutshi i wa musanda vha linga u vula vhothe vha ku ndwa ndi hone hu tshi vhi dzwa mbodi a mbo di vula mifhululu ya lila ndi hone hu tshi i wa khoroni. Hu tshi a dziwa mikumba na masila vha da vho mufukedxa nga sila vha mu dzu dza ntha ha Mukumba vheri khosianu ndi yo neii: vha Tshakhuma vhe vha tshi takuwa vho Ramaano v o mulangaphuma. Vho si nyuwa, vhe ri ri do zwi vhona ndi u tula. Vhaa gonya Ha Makhado u suma Makhado a ri a ri di, nne ndi do ita hani. ~~A~~ vhu ne^zwⁱ/nga fhedzi, arali ni na maanda.

26 cont

vhathu a thi nifhi, ni tou di lwela nga inwi vhan^{e N}~~di~~ ndi
 hone vha tshi rambana nga tsha vho, ~~Ramaano~~ Ramaano.
 Mulangaphuma, Khangale, Sundani, na vha nwe vhavhili
 vha vhalanda vhavho. Tsevhi ya vha yo no swika Thavhani
 ye ri; Tshira tsho swika tshi nda ha Thavha Ha ri
 Mapfuvhi a tshi tswuka. Ra pfa mufhini u tshi tambela
 zwanda u tshi ri tiki ndii tiki ndii murathu wa mbodi
 a tshi khou vha sa mulilo khoroni vha vha vho no muvhona
 mga tsje dza Tsha mulilo, muthu a vha o no muvhea nga
 mutobvu khalu rumbu a mbo di wela fhasi dzi na lawe ndi
 tshimange vha mu koko dzela. Ha yani ngauri ovha a sa
 athu u fa. O mu vhulayaho ndi Rammulai. Ngaufi o vha
 o di dzu mba nga tombo. Tsini ha Khoro munzhedzi Gulu
 yatumu la mugwarelo wawe. Sikhwetha a vha o no mu vhona
 Rammulai. A tshi ri ndi a dovha u posa. Sikhwetha
 ma tsiko o no mu vhona. Ambo di munengula kha phanda
 a wela fhasi a su vhela mu e dzini vha tshi ya haene,
 vha tshi swika vha tshi murunga nga mafumo a shusha vha
 hawe nga lu tshemo lu nonga lwa nguluvhe vha hawe vhe
 u shavha vho Mulangaphuma na vho Ramaano. Vha sa tsha
 la vhelesa muranu. Ha mbo divha u shavha tshothe. Ha
 ri divha li tshi tavha. A vha o no swika Dombwe u
 palala mukosi o ramba vhaTonga vhawe. E mu pfufhe
 simphire muthu a tshi u giya a runga fhasi. Vhatshi ri;
 Sinike se ba ~~gaxax~~ gwaze ba phi e ba fokozana Rifhe ri
 vha runge. A ngafhi magokhonono Ria vhulahe vha mbo di
 gonya thavhani musanda u yo la Mulela Mbodi, Mudalo u
 tshi khou daliwa a tshi lila mavhilivhili. Zwenez^o wo
 Dombwe a huma a ya hayani. Ha ri nga la matshelo,
 ha da Mphephu a ima Mauluma e ri; Ndi tevhela gwala.
~~Haxx~~ Henefho Shango la Tshakhuma la tshi nyala u si vhe
 mu shav o, mutuku vhaTonga vhe u shavha vha sia na
 mituli. Na zwi a ~~Ma~~ Mbaro ro Ri tshi vuwa nga matsheloni
 ra wana Shango. Li sina na muthu. Hu tshi lila

26 cont

Thukhuthukhu fhedzi i tshi ri: thukhuthukhu vhona.

VhaTonga vhou shavha vha wela Luvuvhu vheri Bve sha ri
 Bi nile, Venda lovhifha. VhaVenda vha nwe, vha nyofho,
 27 vhou shavha vha ya vho Lwamondo / Mphephu a humela hayani
 hawe ng ngauri o vha o da u dala ha Ravele. La mbo lala
 ndi hone mbodi a tshi vha khosi a pfi madzivhandila
 Ramulayo a itwa khosi Luvhalani a pfi. Neluvhalani
 ngauri na ene ovha a sa athu u vha khosi la mbolala.

U swika mbodi madzivhandila a tshi dzama vhu Hosi
 ha tshimbiluni Madzivhandila a ho ngo vhana muvhango
 ngauri ndi na Tshikhuwa.

Mbodi Madzivhandila o dzama nga nwaha wa 1899 Ha
 dzhena Tshimbiluni o dzheni swa nga makumbe Bern-Foster
 nga nwaha wa 1899 Tshifhinga tsha ndwa ya mavhuru, na
 maisimane itshi thoma ndi o ne mafhungo a kale ngauri
 vhathu vha kale vho vha vha sina nyofho, na none ho vha
 hu sina malwadze, a no nga a zwino ngauri vho vha vha
 sa ambari tshi thu vha sa pfi phepho, vhe vhanna vhukuma
 vha zwino vha dzula nga u go mela fhedzi a huna vhathanga
 vho khwathaho zwi so kou tswimila Hu vhathanga Hu
 vhasidzana. Ka na ndi dzi nguvho dzine vha fuka na mi
 nwenda. Na zwi fu wo zwa zwino a zwi fani na zwa kale
 na kholomo dza kale ndi dzi nwe dzi na maanda na Esela
 dza kale dzo vha dzi na maanda vha funzi vha kale vho
 C. Beuster na vho E. Schwellnus vho vha vhe na Esela
 dza vho nthihi yo vha itshi hwala Saga ya mavhele i
 nthihi ndi mini Esela dza zwino dzi sa hwali Saga ndi
 nga uri vho no dzi sha ndula madzina a dzo kani? Esela
 i vho pfi Mbongola na (Donki) no zwi vhona zwi thu zwa
 kale zwo fhambana na zwi swa. Na ma ite le a kale ndi
 manwe na ma ite le a zwi no ndi manwe. Vha zwino vhe
 ri: vha kale a vho ngo thanya vho thanya zwone. Matanzu
 maswa a tikwa nga malala vhutali ho wanwa, kha vha kale
 vho dzhia hone vhutali kha vhakale ndi e neo ha imvi

vhaswa ni dzo u se dza a thi a mbi zwo ne naa? ndi tshi
 ri. matanzu ma swa a tikwa nga malala? / Mafhungo a Mphephu
 na Sinthumule Makhado Ramabulana. O dzama nga 1895
 Mphephu. Ndi musu o ya Kimberley. Sinthumule o rumiwa
 vhu Kalanga nga mune wawe. Na dzi Goloi dza 16 u yo
 rengi a mavhele vho vha vha siho hayani, musu Madzivha
 oHa. Mphephu a rwelwa lurale nga mafolo Piet
 a ri nge no Madzivha lha. Na ngei vhuKalanga. Ha
 Sinthumule vha zwi pfa uri: hono dzhena khosi ntswa malise,
 Ho Kuvhangana Magota. Vho Rasivhetshele na vho Ratombo
 na Makhokha Ravele a hana, a tuwa. vha vhidza. Na
 Funyufunyu a da vho vhe ri: khosi ye ra sumbe dzwa
 nga Ramabulana, ndi ye neii, Funyufunyu a ri; e ya? vha
 thavha dzi kholomo, Funyufunyu ari: Mpheni thoho ya
 ngu musu a tshila ezi ari Shone vhe ri ai uri mini ari:
 ndi ri Mphephu, na Sinthumule vho Shona, a tshi hoyu
 Malise, na magota a we. A mbo di na mela mbidi ya we
 a ya Hayani a tshi swika hayani, a mbo di ruma vhathu
 Ha Mphephu, u ri, a songo vhuya nga Bada ngauri vho
 langana u vha vhu laha na ha Sinthumule a rumela ngauralo.
 Ha swika Sinthumule, phanda a swika vhu Lorwa. Ha Makhadzi
 Ndalambi, ari no vhuya ari ndo vhuya ari Mukomana haithu
 u vhuya naa? vhe ri ha athu, Ndalambi, a ri vuhosi ho
 dzhemva na nne a tho ngo vhu dzwa. Sinthumule a ri:
 ndi a ya ulwa ndalambi ari u lwela nyi ene ari ndi lwela
 mukomana. ~~ndi~~ Ndalambi ari hai, vuhosi a vhu lwelwi
 munwe lindela mukomana ngauri dzi ~~o~~ Goloi o vha o dzi
 sia ndila ni ndi ho ne a tshiya Ha Funyufunyu a muthavhela
 ngu ari, vhu Hosi ho dzhe nwa nga malise, e ne ari nai
 a ya ulwa. Funyufunyu a ri u lwela nyi a ri mukomana
 arili ndela mukomana a vhuye, ndi hone a tshi a phanda

ha Makwatambani a fhata mitsheho hone. Mphephu na ene a swika vhulorwa ha Makhadzi Ndalambi ari Sinthumule. Ovha e fhano Mphephu ari zwino vhone vho Makhadzi vhe i ri mini. Makhadzi a ri: nne ndi na mini ndola vhelesa vho inwi na nne pufha ndi songo vhudzwa ndi hone a tshi ya Ha Funyufunyu dza wa mathotho kholomo di hone a tshi ya Ha murathu. Vhalanga na yo u ramba ya guma nga vhulorwa vhe matshelo, ri a thavhani vha ruma muthu vheri ri fhano/vha Thavhani vheri nga vha de vha sazwi di ~~xx~~ vhi zwa uri ngomu hayani hu na Tshimbevha ngauri kutame, o dzula henefho musanda una sia la we, a vhudza Rasivhetshele a ri: siani langa ni songo da nada tshi a swa tshiGidi nga ma tsheloni, vho Mphephu vha vhona muthu a tshi i misa tshanda o fara Dugu tswuku vhe ri muthu u khonda a tshi bva thavhani, ni si mu vhulahe a swika kha vho matsiko ndi tshifikela ari, vho taha. thavhani vho ya malimuha ngauri vhe ri fhano a hu lweii ndi hone Mphephu a tshi ri, Sinthumule Malimhua, ~~ax~~ ene a luge Thavhani, Thavhani a ho ngovha na nndwa ngauri vha vha vho taha. Malimuha vhafara tsha ukonda, vha fhela vhathu a hovhelela a dzhena thondoni, ngei Hayani vha tshi tou hana, vhailafuri Sinthumule. A vhi dzelela mukomana a ri ngeno zwi a konda ya vha yo bva Thondo, vha mbo di taha vha Malise vhathu vha fhela midalo ya daliwa. Ha re nwa zwa vhu hosi Mphephu ari: Sinthumule nga a dzule Malimuha, Funyufunyu ari a songo dzula Malimuha, Ndau mbili a dzi dzuli huthihi, muiseni Mudavhini. Khagala ndi hone a tshi a Tshifhephe. A dzula hone nga linwe duvha ha shavha Tshivikela a shavhela ha Sinthumule. Mphephu, a ruma mudinda u mute vhe lela. Sinthumule ari hufha na fhano vho hu hayani, o dzula zwawe. Ha dovha ha Shavha mmene a Shavhela Ha Sinthumule. A di ralo a ri nufha e mmene, ndi mmene washu rothe. Ha ri linwe duvha a inga. Halwa vhunzhi a shela na Burani a vhidza Magota

othe a fhasi mudavhini na tshivhodza na Phahwe na mufeba, vha nwa Halwa. Musi vho no dzelela ari ni a zwi pfa. naa? Nne ndi ri nwana ha Bebi munwe nwa.a vha do wa vhothe. Mufeba a ri u mini Sinthumule a ri; ndi ri nwana ha Bebi munwe nwana, vha do wa vhothe, mufeba. Ndi u na mela mbidi ya we. A si ula ndebvu dzi tshi tou fhepheda, u ya Ha Mphephu, musi a tshi swika o tou shisha mabiko, a ri; no so kou dzula ni tshi u ngwa nga Halwa. Shango lozhi wa nga Sinthumule o ku vha nga nya Magota, o the, uri nwana ha Bebi, munwe nwana vha do wa vhothe Mphephu a ri: e Sinthumule naa mufeba a ri ee; nne ndi nwana ~~mutuku kani~~ mutuku kani.

30 Mphephu a ri: Ndi do ruma mudinda wa nga a mbo di ruma mudinda a ya u vhudzi sa a ri ~~na~~ ndo rumiwa. Mukoma a ya a vhudza Sinthumule ari: ho da mudinda wa musanda. Ari mu vhu dzeni a de a ya a lo sha. ari hupfi mini mudinda ~~xi~~ ari: hupfi mafhungo a ne nda a pfa ndi o ne naa? A u ri nwana ha Bebi munwe nwana, vhado wa vhothe Sinthumula a ri: Ndi zwone nwana ha Bebi munwe vha do wa vhothe Iya u vhudze Mphephu nga u ralo. Mudinda a mbo huma aswika a ha ne lela mune wawe a ri: Mafhungo ndi one Muhali uri: la da a fha lo Kovhela. Muhali, Mphephu, ari: aa e Sinthumule, Tshiala Buranbe bugyne bga vgykirwa, Ba Thondo fhedzi ya ku vhangana musanda, ya ri dudu: Muthu a i phakha ene munne a ri ndi a tsa nga nne mune vha ha na vhe ri a iwa muhali vha songoya vha ri a ri a tuwa thondo mulingindi wa tou lila vho di tama zwqvhudi ngauri arali muthu a tshia Ndwani u fanela u ditama ngauri vheri Munna u khodwa tshiala. Ya ri a i ya ~~fa~~ farana tsha vha tshi bububu Mufhini wa tambela zwanda Mutobvu u tshila muthu. Zwenezwo ndi hone Sinthumule a tshi taha a urela Luvuvhu na Tshirovha a dzula mifulani tshi a welon na vhathu vhawe. a ruma Tshifhenya ha matidze ari makhulu ndi phano. Matidze ari nne ndi musadzi. Nga a fhire a ye hunwe.

31

ngauri ndi vhanna vhanga vhothe ndi nga sikone u zhe na mafhungo anu mudinda a vhuya a ha nelela Sinthumule litshi kovhela vha langana vheri: Ri a wela. Sinthumule a ri Khadani kholomo dzothe dzi wele. Henefho na we avha a tshifuna u sala. Hongo tsha sala. Ngauri kholomo dzowela vha Kalaha vhe ri a ri yi vho mariba na musida mufara utshilitsha. Vhuromu, murathu wa musida vha wela na Sinthumule, na nwana wa musida vha yo dzula Ha Gill Mifulani a fata mudi muhulu ndi hone he Sinthumule a thoma u funzwa a vha mutendi. Ha ri nga linwe divha a ya ha Manavhela. A ri u nga sintendele, u ri ndi dzhene vhano naa? Manavhela a ri: nga vhade zwavho nwana wa khosi Hufha ni vha thihi. Ndi hone Manavhela, a tshi a Ha Mphephu, nga tshi mbevha a ri ndi funa u ita tshi kantsi uri: ri do lwa na Makhuwa hone Mphephu nga usa divha tshi mbevha tsha Manavhela. A tenda, a fhata mitsheto, musu mitsheto yo fhela, / a ruma muthu ha Sinthumule ari: Mitsheto yo fhela e ri ndi zwone, a vhu dza Mavolontiri (Makhuwa) a ri nne ndi a wela Ha Manavhela, vhe ri ndi zwone, Arali wa lwana musu u swika li tshi kovhela, Matshelo ri do u phalala. Mudinda a vha o no ya kale Thavhani wa mufeba. E ri Sinthumule o dzhena Ha Manavhela, Mphephu, e ri tshiala ne gume nga Vhulorwa na ha Funyufunyu, yo u ramba ya ramba suke, ye i tshitsa, e ri ndi a tsa nga nne mune vhe ri a i wa muhali, e ri ni songo posa tshi gidi, ni toufara, arali, e Sinthumule ni songo muvhulaha a ne a muvhulaha, na ene u ya vhulahwa ni tou runga nga mapfumo. Ya ri u farana, tshikhoo tsha tou lila husivhe ufa ha vhathu Bas Hans (Libada) a ri itsha divha ndwa ya vhatukana. Musu Mphephu, a tshi do swika ndi hone nitshi dovhona ndwa vhukuma, Ngauri vho vha vha tshi kundwa u dzhena, thavhani, ngauri yo vhiha nga maanda. A vha u ada Tshilamulele vhakalaha. Mphephu wa ha Ramabulana, Bas Hans na / mavolontiri vho ima seli Ha Muhohodi, Bas Hans a twi

vhó na tshi ruli. Tshi tshi duba ari a haa zwino ndi hone nitshi do vhona ndwa vhu kuma, a da a ima ha Mufeba, uyu mushwaana. A tsha di timatima, munwe Muthanga we a vha e henefho tsini hawe. A ri munadzi wa Mpnephu, u thohoni ya we. A ri zhuvhu, a u rwa nga fhasi, a ri ruthu a ri: phweha diwe, utwa wo ri dzudza fhanó vhathu vha tshi fhela a vha o mututula a tshi ~~ni~~ a ri: (tswimila sa mbwa ya kotho, a tshi ri tswii? tswii? ni songo posa tshi gidi ni toufana, husi vhe u fa ha vhathu. Bas Hans ari: zwino ndi hone Indwa vhukuma, ya ri ufara na, tsha vha tshi bububu, a vha obva uyu Musekene, Sinthumule vha mufha ndila, a bva e ethe vhathu vhawe vha fhela Muthu arali a tshi bva vha runga, thavha vha longa mulilo. Ndi hone Bas Hans tshi vhu dza Mavolontir ari no zwi vho na ha, ndi yo ne ndwa vhu kuma, musí Sinthumule a tshi swika kha mavholontiti a tou ri nga zwi vhindi phasha,, musí ono dzi vhuluwa a ri ndi mini ni songo mpfarisa vhe ri a ri dzheni ndwa dza ~~makaxxaka~~ Makafuri. Ndi hone Sinthumule, a tshi a Pretoria u ramba Makhuwa,

32

Muthoiwane

Ndi Manwe.

Muthoiwane ovha o dzula vuvha a pandelwa vuvha nga a * Shavhela Ha Nwandzinginya afhata mudi, Muhulu nga ~~king~~ linwe duvha Ratombo (Makheda) a vhu dza nwandzinginya a ri: matshelo. Ndi doda u thavhela kholomo ya nga henefho ndi tshi thavhela mavhele, mat iko ndi tshimbevha. U funa u dia muthoiwane. Na hone mudini wa mu thoiwane, o vha o fhata na vhaTonga tsini musí mapfuvhi a tshi tswuka Ratombo a vha o belela na tshira tshawe. Yo u farana, na Muthoiwane, Ratombo a kundwa u dzhena mudiri, Ratombo a fhedza vhaTonga, Ho vha Huna muTonga, henefho mudini wa Muthoiwane a tangana na muVenda u a runga, ari: Ndi we thamba tshira, ndi hone muthoiwane a tshi shavha na kholomo dza we a ya tshi lunguni. Ewinzhi ho vhulawa vhasadzi Ha Nwandzinginya a vho ngo Swika, ngauri vhovha vha tshi toda Muthoiwane, ndi hone vhaTonga vha tshi ira Ratombo, vhe ri ndi Tshidlaya-navhahura.

F. A. S. 219